

**УКРАЇНСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНА ДОБА У
ВИСВІТЛЕННІ ЖУРНАЛУ „ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ”
(50-70-і роки ХХ ст.)**

Доба середньовіччя та ранньомодерні часи посідають чільне місце в наукових студіях українських істориків-емігрантів та дослідників з діаспори. Неабияке зацікавлення зазначеними періодами зумовлене багатьма чинниками. Передусім, варто відзначити, що українська зарубіжна наука розвивалася під потужним впливом державницького напрямку, який відчувався в дослідницьких осередках і товариствах на еміграції та в діаспорі ще навіть у 70-80-і роки ХХ ст.

З цієї перспективи доба Київської Русі та епоха Козацько-Гетьманської держави видавалися привабливими і перспективними об'єктами дослідження, оскільки належали до „державницьких періодів” української історії, що привертали увагу багатьох істориків і дослідників з суміжних та споріднених соціогуманітарних дисциплін.

У другій половині 1940-х років у колах української наукової еміграції навіть відбулася спеціальна дискусія щодо необхідності вивчення т.з. „державницьких періодів”. Один з її учасників, Володимир Мацяк пропонував взагалі поділити всю українську історію на „державну” та „бездержавну”, що нагадує підходи деяких представників державницького напрямку міжвоєнної доби (1920-1939).

На його думку, пріоритетну увагу доцільно зосередити на вивченні „державних християнських періодів” історії України: „1/ 270-літній історії Київської княжої держави; 2/ 200-літній історії „Галицько-Волинської Княжо-Королівської держави (1150-1350); 3/ 60-літній історії незалежної та самостійної Гетьмансько-Козацької Держави” (1648-1709)”¹. Він же закликав до розширення наукових студій присвячених добі Київської Русі

та Галицько-Волинського князівства, оскільки вони є найменш дослідженими епохами української історії².

Такою була дослідницька мотивація представників старшої генерації українських учених-емігрантів, науково-історичні погляди та світогляд яких сформувалися протягом 20-30-х років ХХ ст.

Утім, середньовіччя та ранньомодерні часи становили значний інтерес і для науковців середнього покоління, які розпочали свою наукову кар'єру вже після Другої світової війни в західноєвропейських та північноамериканських університетах і навчальних закладах. Останні розглядали вказану проблематику в контексті магістральної спрямованості історичного руху в Західній Європі (XVI-XIX ст.), зокрема в світлі переходу від середньовічної Європи станових монархій до модерної Європи націй та національних держав. Відтак, представники цієї генерації істориків акцентували увагу на специфічності та своєрідності східноєвропейської, в т.ч. української історії, зокрема наголошували на переривчатості історичного процесу на теренах України, незавершеності, деформованості та уповільненості процесу націотворення в ранньомодерну добу тощо.

Крім того, доцільно наголосити, що українська зарубіжна історична наука розвивалася в умовах біполярної конфронтації західного світу з Радянським Союзом та країнами Варшавського пакту. Такі передумови спричинили не тільки значні ідеологічні впливи на дослідницьку проблематику, а й поширювали логіку тотального протиборства і на соціогуманітарну сферу, в т.ч. на історичну науку.

Недаремно проблематика, пов'язана з протистоянням і конфронтацією з радянською історіографією на еміграції та в діаспорі відіграла велику роль. Адже питання вивчення історії Київської Русі, Галицько-Волинського князівства або України-Гетьманщини було безпосередньо пов'язано як з „державницькою проблематикою”, так і з необхідністю протистояти „звичайній” російській схемі історії східного слов'янства.

Таким чином, доба середньовіччя та ранньомодерна епоха перебували на перехресті академічних зацікавлень ряду українських учених на еміграції та в діаспорі. Помітне місце вказана проблематика займає і на сторінках багатьох еміграційних видань, у т.ч. журналу „Визвольний шлях”.

Варто підкреслити, що на еміграції після Другої світової війни роль часописів істотно зростає, оскільки традиційна інституціональна мережа, притаманна для історичної науки на Батьківщині (національні архіви, спеціалізовані бібліотеки, університетські кафедри, товариства, періодичні та серійні видання) фактично створюється наново в умовах інонаціонального академічного середовища протягом тривалого часу. До того ж постає проблема входження, інтеграції вчених до чужомовного соціокультурного та інтелектуального простору. Відтак задоволення фахових потреб істориків-емігрантів та дослідників з близьких чи споріднених соціогуманітарних дисциплін щодо публікації їхніх розвідок і студій частково перебирає на себе суспільно-політична та громадська преса.

Журнал „Визвольний шлях” був створений як „ідеологічний тереновий” часопис³ у 1948 р. і первісно був розрахований на українську громаду туманного Альбіону, яка сформувалася у повоєнну добу, здебільшого з колишніх інтернованих і полонених, а також вояків-українців, котрі воювали в арміях західних країн супроти гітлерівської Німеччини. У вихідних даних, що містилися в першому числі журналу, подана стисла інформація про видавця: Пропагандистську і Суспільну референтуру Закордонних частин Організації українських націоналістів (ОУН), що дозволяє віднести це видання до української націоналістичної періодики.

В політичному та ідеологічному плані „Визвольний шлях” репрезентував ОУН та значну частину емігрантів-гетьманців. Тож „державницька проблематика” була вповні природною, як для читацької аудиторії журналу, так і для його дописувачів.

Утім, наукові розвідки в початковий період існування „Визвольного шляху” (1948-1954), коли він із циклоstileвого видання „таборової доби”, що друкувалося ротопринтним способом, перетворився на популярний науково-літературний місячник, з’являлися епізодично. Вказане спостереження повною мірою стосується і статей та матеріалів з історії українського середньовіччя та ранньомодерної доби. Зауважимо, що до початку 50-х років ХХ ст. історія середніх віків та ранньомодерних часів тільки почасти висвітлювалася в окремих документах ОУН та УПА, які мали пропагандистсько-агітаційне значення⁴.

Суттєві зрушення сталися в середині 1950-х років, коли до співпраці з журналом були залучені відомі українські науковці-емігранти, визначні публіцисти та письменники. Одним із перших науковців, який умістив свої публікації у виданні був відомий історик, дослідник геральдики, а також політичний діяч та дипломат доби національно-визвольних змагань князь Іван (Ян) Токаржевський-Карашевич (1885-1954). Його статті присвячені як епосі Київської Русі, так і добі козаччини та України-Гетьманщини.

У 1952 р. у журналі були опубліковані кілька його розвідок, підписаних криптонімом „Т.К.”. Вони присвячені Ярославу Мудрому⁵ та його донькам⁶. Цьому ж вченому належить і низка інших статей, в яких розглядається історія церкви⁷, проблеми суспільного ладу⁸ та віча⁹ в княжу добу, а також публікації про тогочасне військо, його організацію, кількість та склад¹⁰.

Проте, майже всі названі праці виконані в популяризаторському плані. Про це свідчать, як їхня проблематика, так і спосіб викладу матеріалу, в т.ч. актуалізація відомих сюжетів з давньоруської історії, або їхня інтерпретація в державницькому сенсі. Вочевидь вони розраховані на широку аудиторію, яка недостатньо орієнтувалася в українській минувшині.

У подібному плані написана і розвідка І.Токаржевського-Карашевича про роль українців у Литовсько-Руській державі¹¹. Ця публікація, як і

більшість його статей і матеріалів, опубліковані на сторінках „Визвольного шляху” вже після його смерті.

Натомість зовсім інший характер мають студії Токаржевського-Карашевича, присвячені історії України-Гетьманщини. Вони вирізняються чітким формулюваннями проблеми, широким історичним тлом та великим і різноманітним фактографічним матеріалом, який використав автор. З-поміж них слід виділити велику працю „Хмельниччина з погляду права”, надруковану у вигляді серії статей¹².

Відзначимо, що вказана робота Токаржевського-Карашевича виявляє давні зацікавлення цього дослідника, що пов’язані з його колишньою дипломатичною службою, історією міждержавних стосунків з виключною увагою до правового становища Гетьманщини в Речі Посполитій та Російській державі. Наразі доцільно наголосити, що автор розглядав дипломатичні взаємини як неодмінний атрибут держави. Таким чином, історик обстоював думку, що становлення Козацько-Гетьманської держави відбувалося значною мірою за рахунок активних зовнішньополітичних акцій за часів гетьмана Богдана Хмельницького та його наступників.

Варто відзначити, що І.Токаржевський-Карашевич інтенсивно працював над синтетичним оглядом історії української дипломатії. Відтак, вищеназвана публікація, імовірно підготовлена в контексті окреслених дослідницьких устремлінь. Зазначимо, що невеликий уривок з історії української дипломатії під назвою „До джерел наших державних традицій” був також опублікований на сторінках цього періодичного видання¹³.

Крім перерахованих студій І.Токаржевський-Карашевич видрукував у часописі і ряд інших розвідок: „Бій під Полтавою: історичний фон”¹⁴, „Військо Запорозьке Низове”¹⁵, „Гетьман Мазепа - Князь Священної Римської імперії”¹⁶, „До історії роду Орликів”¹⁷, „Жінки в житті Мазепи”¹⁸, „Козаччина”¹⁹, „Люблінська унія і її наслідки”²⁰ та ін. Тема козацтва та України-Гетьманщини висвітлена також і в його синтетичній студії

„Конституційна історія України”, в якій він розглядає національні історико-правничі традиції²¹.

Іншим видатним істориком, який публікував розвідки з історії середньовіччя та ранньомодерної доби в журналі „Визвольний шлях”, була Наталя Полонська-Василенко. Ця дослідниця належала до повоєнної української наукової еміграції і до радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. працювала в системі ВУАН (АН УРСР).

В політичному відношенні вона репрезентувала українських науковців з прогетьманською орієнтацією і дуже активно співробітничала з часописом. Як учений Н.Полонська-Василенко спеціалізувалася, переважно на історії XVIII ст., а також була знана в еміграційних колах як автор капітальної студії з історії ВУАН²².

Однак, на сторінках „Визвольного шляху” вона представлена не тільки як фаховий історик, а й талановитий популяризатор. До останніх праць доцільно віднести її розвідки, присвячені добі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства: „Київська держава і Захід”²³, „Король Данило на тлі історичної доби”²⁴, „Початок держави України-Руси”²⁵ та ін.

Взагалі Н.Полонська-Василенко, як і І.Токаржевський-Карашевич, висвітлювали традиційні сюжети величчя та могутності Київської Русі, зв'язків її з європейськими державами, коронацію Данила Галицького тощо. До цих сюжетів зверталися і інші дописувачі журналу, як фахові історики, так і публіцисти та письменники. Приміром, слід згадати розвідки Василя Луціва про князя Святослава²⁶ та Романа Мстиславовича²⁷, а також статтю Леоніда Полтави про матримоніальні союзи дочок Ярослава Мудрого з представниками тодішніх монарших дворів Європи²⁸ та ін.²⁹

Одночасно Н.Полонська-Василенко опублікувала цікаву розвідку про Переяславську раду 1654 р. у рецепції її сучасників³⁰. Ця стаття з'явилася в межах полемічних дискусій навколо 300-річчя святкування зазначеного акту, які велися між радянськими та діаспорними істориками.

Відзначимо, що переяславська тема інтенсивно висвітлювалася у багатьох українських еміграційних виданнях. Спеціальні випуски, присвячені 300-літнім роковинам Переяславської угоди, підготували часопис “The Ukrainian Quarterly” (статті Б.Крупницького, О.Оглоблина, А.Яковліва, М.Чубатого, С.Гординського, М.Чировського та ін.)³¹ та неперіодичний орган Української вільної академії наук у Сполучених Штатах – “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.” (статті А. Яковліва, В. Прокоповича, Д. Решетара та ін.)³². Чимало публікацій з’явилося й на сторінках інших журналів, у т.ч. у часописі „Визвольний шлях”.

Основне проблемне поле концентрувалося навколо питання про правничу кваліфікацію українсько-московського договору 1654 р., зокрема щодо присяги російських посланців за царя Олексія Михайловича. Ця тема в історичній думці академічної доби розробляється майже два століття і має солідну наукову літературу.

Зазначимо, що погляди дослідників стосовно цього аспекту Переяславської угоди поділялися як мінімум на дві групи. Одна з них, до якої належав О.Оглоблин, А.Яковлів, а також Н.Полонська-Василенко, вважала, що така „присяга” мала місце. Натомість інша група вчених категорично спростовувала цю тезу посилаючись на відсутність документальних свідчень.

Н.Полонська-Василенко вважала, що “клятву” (особисту обіцянку) царських послів, яку козацька верхівка розглядала як “присягу за царя”, вповні можна тлумачити як таку. Причому вона тримається думки, що варто розрізняти формальний та неформальний бік цього питання. “Усе це дає право формулювати стисло подію в Переяславі так: **формальної** (виділення Н.Полонської-Василенко. – Авт.) присяги від імені царя послі не дали, – пише Н. Полонська-Василенко, – але по суті цю присягу замінило слово царя, яке “пременно” не буває. Так розумів це „слово” Богдан

Хмельницький, коли писав в лютому 1654 р. цареві: „Словеси бо царському твого царського величества веровахом”³³.

Автор цієї розвідки підкреслює, що за тих часів українсько-московська угода виглядала як „акт згоди між двома рівноправними партнерами, між двома рівноправними державами”³⁴. Відтак, розвідка Н.Полонської-Василенко репрезентує домінуючі підходи щодо тлумачення Переяславського договору в українській зарубіжній історіографії 50-60-х років ХХ ст., які спиралися на досить оригінальну аргументацію.

З приводу переяславських роковин у журналі вміщувалися розвідки різних дописувачів, як фахових істориків, так і дослідників-аматорів та публіцистів. Зокрема, з нагоди 325-річчя Переяславського договору 1654 р., що бучно відзначалася в Радянській Україні, у часописі була опублікована стаття Д.Міршука „Переяслав і дійсність”³⁵.

На сторінках „Визвольного шляху” друкував свої розвідки і інший відомий український історик Михайло Ждан³⁶. Він вивчав історію українських земель під татарським і литовським пануванням. Зазначеній проблематиці присвячено і ряд студій М.Ждана, опублікованих у цьому часописі: „Перший напад татарів на Україну”³⁷, „Другий напад татарів на Україну”³⁸, „Чингіз-хан”³⁹, „Золота Орда”⁴⁰ та ін.

У вказаних публікаціях Ждан не тільки розглянув вплив монголо-татарських завоювань на соціально-економічний та політичний розвиток українських земель, а прагнув витлумачити їх з перспективи формації нації. Історик приділяв також велику увагу історії Золотої Орди, яку вважав „виїмковим феноменом в історії Східної Європи”⁴¹, що залишила по собі виразний слід, зокрема в державній організації Росії.

До історії Київської Русі та Галицько-Волинської держави зверталися й інші дослідники. Серед них варто відмітити розвідку відомого історика та археолога Михайла Міллера про побутування християнства до князювання Володимира Великого⁴², працю Петра Курінного про археологічні пам’ятки княжого Львова⁴³, замітку В.Корчмарика про міжетнічні відносини в князю

добу⁴⁴, статті І.Вергуна про висвітлення історії України-Русі в французьких виданнях⁴⁵ і невідомого дослідника, який підписався криптонімом „Я.В.”, про бібліотеку Ярослава та її долю⁴⁶ тощо.

Зрештою, доцільно підкреслити, що переважна більшість розвідок з історії українського середньовіччя та ранньомодерних часів, опублікованих у журналі „Визвольний шлях”, висвітлюють добу козацтва та України-Гетьманщини. Втім, еміграційна специфіка суттєво позначилася на проблемно-тематичному спектрі вказаних праць.

Насамперед, варто виділи низку студій, написаних на основі закордонних джерел, а також розвідки, в яких висвітлюються міжнародні взаємини Козацько-Гетьманської держави. Взагалі використання західноєвропейських джерел для висвітлення та інтерпретації української історії є характерною рисою української еміграційної історіографії, що виявилася ще в міжвоєнну добу⁴⁷.

До таких публікацій можемо віднести розвідки Є. Алетіяно-Попівського „Ян Амос Коменський і Україна”⁴⁸, І.Боднарука „Гетьман Іван Мазепа в англійських і португальських енциклопедіях”⁴⁹, І.Вергуна „Характеристика козацької України та її гетьманів французькими істориками і дипломатами XVII - XIX ст.”⁵⁰, Л.Винара „Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648 - 1657 рр.”⁵¹, М.Заклинського „Мазепин союзник Карло XII”⁵², невідомого автора, який переховувався під криптонімом „Л.П.”, „Українські гетьмани у творах західноєвропейських письменників”⁵³ та ряд ін. В проблемно-тематичному плані зазначені розвідки можемо розділити на кілька груп: 1/ праці, в яких аналізується висвітлення історії Гетьманщини в західноєвропейських джерелах і літературі; 2/ студії, в яких розглядається проблема міжнародних зв'язків Козацько-Гетьманської держави з країнами Європи; 3/ статті, присвячені питанням зовнішньополітичної орієнтації України-Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст.

Зауважимо, що зазначена проблематика була настільки популярною в академічному середовищі української еміграції, що у часописі була передрукована стаття відомого українського радянського дослідника, кандидата філологічних наук Дмитра Наливайка „Запорожці в Західній Європі”⁵⁴.

Чимало розвідок, присвячених історії Гетьманщини, передусім, визначним військово-політичним подіям того часу, вмістив на сторінках журналу „Визвольний шлях” відомий український письменник, історик і публіцист Юрій Тис-Крохмалюк. До кола його наукових зацікавлень слід віднести: військову історію, добу Хмельниччини, часи гетьманування І.Мазепи та ін. Серед праць, видрукованих цим дослідником у часописі: „Бій під Конотопом”⁵⁵ і „Бій під Ловом (31 липня 1649 р.)”⁵⁶, „Думки з приводу Мазепинського ювілею”⁵⁷, „Кампанія 1660 року”⁵⁸, „Полтавська битва 1709 р.”⁵⁹, „Похід Петра Сагайдачного на Москву”⁶⁰ та ін.

Утім, перу Ю.Тиса-Крохмалюка належить і ряд інших розвідок, зокрема студії з історії визначних битв доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Наприклад, варто відзначити його замітки: „Бій над Каялою (10-12 травня 1185 р.)”⁶¹ та „Бій під княжим Галичем 1221 року”⁶² та ін. Він також умістив у журналі „Визвольний шлях” статтю про маловідомий рукопис дочки Ярослава Мудрого - Євпраксії-Зої⁶³ та розвідку про повстання князя Михайла Глинського в 1507-1508 рр.⁶⁴

Загальний рівень зазначених публікацій був різним. Деякі з них належать до науково-історичної популяризації. Натомість окремі авторські реконструкції військово-політичних подій, зокрема Конотопської битви (1659 р.) становлять певний дослідницький інтерес і до сьогодні.

До славетних і легендарних сторінок з історії козаччини та Гетьманщини зверталися й інші автори. Зокрема, кілька статей з обсягу зазначеної тематики з виразною патріотично-пропагандистською спрямованістю опублікував В.Луців: „Гетьман І.Мазепа і його співпрацівники (Будівничі Мазепинської держави)”⁶⁵ та „Князь Дмитро

Вишневецький-Байда (Творець і провідник Козацького Ордену – Запорозької Січі)”⁶⁶.

У журналі друкувався і відомий дослідник Мазепинської доби Теодор Мацьків. Він помістив у часописі „Визвольний шлях” статтю про Полтавську битву (1709 р.)⁶⁷

Наразі відзначимо, що мазепинська проблематика мала неабияку популярність серед дописувачів журналу. З таких розвідок, слід відмітити студії відомого етнографа, історика та педагога Степана Килимника „Від Конотопу – до Полтави”⁶⁸, Є.Крамара „Справа Кочубея й Іскри”⁶⁹, Р.Кухара „Джерела до битви під Полтавою”⁷⁰ та ін.

Ряд журнальних публікацій було присвячено мазепинській еміграції, зокрема Бендерській конституції (1710 р.)⁷¹. Друкувалися також матеріали, пов’язані з відомими діячами мазепинської еміграції, насамперед з особою Пилипа Орлика. Зокрема, в статтях Антона Кущинського⁷² та Івана Токаржевського-Карашевича⁷³ висвітлюється родовід Орликів, а також подається біографічна інформація про П.Орлика.

Упродовж 70-80-х років ХХ ст. кількість публікацій з історії середньовіччя та ранньомодерної доби на сторінках журналу „Визвольний шлях” суттєво скорочується. Причому поодинокі статті та матеріали, які друкуються в зазначений період з окресленої проблематики, переважно відносяться до публіцистичних праць. Зазначені метаморфози щодо висвітлення даної тематики в журналі були зумовлені різними чинниками.

Наприкінці 60-х – початку 70-х років переважна більшість відомих українських учених, які репрезентували як стару міжвоєнну, так і повоєнну хвилю еміграції з Західної та Радянської України, пішли з життя, або відійшли від активної наукової та викладацько-педагогічної діяльності. Водночас в академічне середовище на еміграції та в діаспорі ввійшли представники англomовної, наймолодшої генерації українських дослідників. Вони привнесли з собою не тільки орієнтацію на західні наукові стандарти, а й осучаснення дослідницької проблематики,

своєрідним виявом якої стало хронологічне зміщення тематики досліджень від доби середньовіччя та ранньомодерних часів до історії XIX-XX ст. Крім того, представники цього покоління діаспорної науки прагнули оприлюднювати результати своїх досліджень у престижних фахових виданнях, переважно у вигляді англomовних публікацій.

Таким чином, можемо підсумувати наші спостереження, узагальнення та припущення, які сформулюємо в кількох пунктах:

1. Публікації з обсягу історії українського середньовіччя та ранньомодерних часів з'явилися на сторінках „Визвольного шляху” на початку 50-х років. Протягом 50-60-х років вони посідають важливе місце серед науково-історичної продукції цього видання.

2. Проблемно-тематичний спектр вказаних розвідок досить різноманітний і охоплює кілька історичних періодів. Однак, з-поміж зазначеної категорії журнальних статей домінують праці з історії козаччини та України-Гетьманщини.

3. У видовому плані розвідки з окресленої проблематики представлені різноманітними студіями. Це – статті, які інтерпретують та висвітлюють конкретні історичні події, великі синтетичні праці та окремі фрагменти з них, науково-популярні замітки, а також роботи з обсягу спеціальних історичних дисциплін (генеалогії) тощо.

4. Авторами статей були як відомі історики (М.Ждан, Т.Мацьків, Н.Полонська-Василенко, І.Токаржевський-Карашевич та ін.), так і дослідники-аматори, публіцисти та письменники. Строкатість дописувачів „Визвольного шляху” спричинилася до появи розвідок з традиційними сюжетами, в т.ч. з помітним ідеологічним та пропагандистсько-агітаційним навантаженням. Одночасно у виданні публікувалися й добротні, оригінальні статті, виконані на належному фаховому рівні.

5. Журнальні статті та матеріали з історії середніх віків та ранньомодерної доби в цілому відображали загальні тенденції у розвитку

української діаспорної історіографії 50-70-х років ХХ ст., у т.ч. дослідницькі інтенції, домінуючі підходи, стереотипи висвітлення тощо.

- ¹ Мацяк В. Українська історіографія на нових шляхах // Літературно-науковий вісник (Мюнхен). - 1949. - Кн.2(на чужині). - С.257.
- ² Його ж. Галицько-Волинська Держава 1290-1340 у нових дослідах. - Авгсбург, 1948. - С.4-7.
- ³ Від Видавництва [про започаткування журналу „Визвольний шлях”] // Визвольний шлях (далі - ВШ). - 1948. - № 1. - С.1.
- ⁴ 300-річчя Хмельниччини [звернення ОУН до Українського народу] // ВШ. - 1949. - № 3/4. - С.26-29.
- ⁵ Т.К. [Токаржевський-Карашевич І., князь]. Тесть Європи [про Ярослава Мудрого] // ВШ. - 1952. - № 2. - С.17-20.
- ⁶ Т.К. [Токаржевський-Карашевич І., князь]. Доньки Ярослава Мудрого // ВШ. - 1952. - № 6. - С.23-28.
- ⁷ Токаржевський-Карашевич І., князь. Церква в Україні за княжих часів // ВШ. - 1955. - № 6. - С.16-23.
- ⁸ Його ж. Суспільний лад княжої України // ВШ. - 1955. - № 9. - С.37-42.
- ⁹ Його ж. Віче в княжій Україні // ВШ. - 1955. - № 12. - С.80-85.
- ¹⁰ Його ж. Військо княжої України // ВШ. - 1955. - № 7. - С.30-34.
- ¹¹ Його ж. Впливи українців у литовській державі // ВШ. - 1961. - № 1/2. - С.51-62; № 4. - С.337-343.
- ¹² Його ж. Хмельниччина з погляду права // ВШ. - 1957. - № 11. - С.1245 - 1255; 1958. - № 1. - С.37 - 47; 1962. - № 4/5. - С.414 - 427; № 6. - С.593 - 608.
- ¹³ Його ж. До джерел наших державних традицій: (Уривки із недрукованого твору „Історія Української Дипломатії”) // ВШ. - 1955. - №4. - С.12-15.
- ¹⁴ Його ж. Бій під Полтавою: історичний фон // ВШ. - 1954. - № 9. - С.54 - 63; № 10. - С.55 - 63.
- ¹⁵ Його ж. Військо Запорозьке Низове // ВШ. - 1952. - № 11. - С.27-32; № 12. - С.20-24; 1953. - № 1. - С.29-33; № 2. - С.30-35.
- ¹⁶ Його ж. Гетьман Мазепа - Князь Священної Римської імперії // ВШ. - 1953. - № 7. - С.27-31.
- ¹⁷ Його ж. До історії роду Орликів // ВШ. - 1952. - № 9. - С.27-33.
- ¹⁸ Його ж. Жінки в житті Мазепи // ВШ. - 1954. - № 6. - С.43-54; № 7. - С.50 - 57; № 8. - С.49-57.
- ¹⁹ Його ж. Козаччина // ВШ. - 1961. - № 12. - С.1281-1296; 1962. - № 1. - С.9-18; № 2. - С.125-136.
- ²⁰ Його ж. Люблінська унія і її наслідки // ВШ. - 1958. - №12. - С.1345-1351.
- ²¹ Його ж. Конституційна історія України // ВШ. - 1961. - № 3. - С.426-438; № 6. - С.539-550; № 7. - С.661-672; № 8. - С.767-780; № 9. - С.884-894; № 10. - С.1020-1028; № 11. - С.1132-1139.
- ²² Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. - К., 1993.
- ²³ Ї ж. Київська держава і Захід // ВШ. - 1954. - №1. - С.22-26.
- ²⁴ Ї ж. Король Данило на тлі історичної доби // ВШ. - 1954. - № 9. - С.77-82.
- ²⁵ Ї ж. Початок держави України-Руси: Вступ. Аскольд. Хрещення Руси. Спадщина Аскольда // ВШ. - 1962. - № 4/5. - С.404-414; № 6. - С.584-592.
- ²⁶ Луців В. Імператор Святослав Замовник (Будівничий Української імперії) // ВШ. - 1958. - № 9. - С.991-1000.

- ²⁷ Його ж. Володар Роман Мстиславович (Самодержавець усієї України-Руси) // ВШ. – 1964. - № 4. – С.407-418.
- ²⁸ Полтава Л. Українки-королівни на престолах Норвегії, Угорщини та Франції // ВШ. – 1954. - № 6. – С.54-56.
- ²⁹ Алетіяно-Попівський Є. Стародавні русичі на Каспію // ВШ. – 1959. - № 5.- С.515-520; Його ж. Найхоробріший із хоробрих [князь Святослав Завойовник] // ВШ. - 1973. - № 1/2. – С.44-64.
- ³⁰ Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // ВШ. – 1955. - № 4. – С.40-47; 1956. - № 5. – С.35-43.
- ³¹ Krupnytsky V. Treaty of Pereyaslav and the Political Orientations of B. Chmelnytsky // The Ukrainian Quarterly. - 1954. – Vol. 10, No.1. – P. 34–40; Ohloblyn O. The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // Ibidem. – P. 41–50; Yakovliv A. The Juridical Character of the Treaty and its Fate // Ibidem. – P. 51–59; Chubaty N. Moscow and the Ukrainian church after 1654 // Ibidem. – P. 60–70; Hordynsky S. 300 Years of Moscow's cultural policy in Ukraine // Ibidem. – P. 71–84; Czyrowski N. Economics Aspects of the Ukraine-Muscovite Treaty of 1654 // Ibidem. – P. 85–92; Prychodko N. 300 Years of Russian Dealings with Ukraine // Ibidem. – P. 93–99.
- ³² Nol'de B. Essays in Russian State Law // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1955. – Vol. 4, No.3. – P. 873–903; Yakovliv A. Bohdan Khmelnyts'ky's Treaty with the Tsar of Muscovy // Ibidem. – P. 904–916; Prokopovych V. The Problem of the Juridical Nature of the Ukraine's Union with Muscovy [Ed. by A.Yakovliv] // Ibidem. – P. 917–980; Reshetar J. The Significance of the Soviet Tercentenary of the Pereyaslav Treaty // Ibidem. – P. 981–994; Yakovliv A. The Reunion of the Ukraine with Russia: Восоединение Украины с Россией, документи и материалы в трех томах. Москва, 1954 (Review article) // Ibidem. – P. 1002–1034.
- ³³ Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // ВШ. – 1955. – № 4. – С. 43.
- ³⁴ Там само. – С.44.
- ³⁵ Міршук Д. Переяслав і дійсність // ВШ. – 1979. - № 3. – С.268-275.
- ³⁶ Див. про нього: Винар Л. Михайло Ждан (1906-1975). // Укр.історик. - 1975. - № 3/4. - С.88-99.
- ³⁷ Ждан М. Перший напад татарів на Україну // ВШ. – 1961. - № 7. – С.684-698; № 8. – С.789-814; № 9. – С.902-910.
- ³⁸ Його ж. Другий напад татарів на Україну // ВШ. – 1965. - № 5. – С.501-516; № 6. – С.645-662; № 7/8. – С.775-784.
- ³⁹ Його ж. Чингіз-хан (історична розвідка) // ВШ. – 1964. - № 1. – С.46-52.
- ⁴⁰ Його ж. Золота Орда // ВШ. – 1966. - № 3. – С.292-299; № 4. – С.415-421.
- ⁴¹ Там само. – 1966. – № 3. – С.292.
- ⁴² Міллер М. Християнство Русі-України до Володимира Великого // ВШ. – 1959. - № 7. – С.745-756.
- ⁴³ Курінний П. Археологічне минуле княжого Львова // ВШ. – 1954. - № 5. – С.43-55.
- ⁴⁴ Корчмарик В. До проблеми українсько-російських взаємовідносин в часах Київської Русі // ВШ. – 1986. - № 1. – С.54-59.
- ⁴⁵ Вергун І. Історична характеристика Русі-України у французьких документах, енциклопедіях та наукових працях // ВШ. – 1978. – № 2. – С.173-184.
- ⁴⁶ Я.В. Куди зникла бібліотека Ярослава Мудрого? // ВШ. – 1966. - № 1. – С.125-127.
- ⁴⁷ Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 / Вступ. ст. І.Верби; упоряд. та примітки І.Верби, О.Юркової; пер. з англ. О.Кураєва, О.Юркової. – К., 2003. – С.112.
- ⁴⁸ Алетіяно-Попівський Є. Ян Амос Коменський і Україна // ВШ. – 1959. - № 8. – С.931-936.

- ⁴⁹ Боднарук І. Гетьман Іван Мазепа в англомовних і португальських енциклопедіях // ВШ. - 1959. - № 4. - С.404-411.
- ⁵⁰ Вергун І. Характеристика козацької України та її гетьманів французькими істориками і дипломатами XVII - XIX ст. // ВШ. - 1982. - № 1. С.73-83; № 2. - С. 203-214; № 3. - С.252-261.
- ⁵¹ Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648 - 1657 рр. // ВШ. - 1959. - № 10. - С.1121-1128; № 11. - С.1227-1238.
- ⁵² Заклинський М. Мазепин союзник Карло XII // ВШ. - 1960. - № 5. - С.489-500.
- ⁵³ Л.П. Українські гетьмани у творах західноєвропейських письменників // ВШ. - 1954. - № 11. - С.100-101.
- ⁵⁴ Наливайко Д. Запорожці в Західній Європі // ВШ. - 1969. - № 2. - С.210-217.
- ⁵⁵ Тис-Крахмалюк Ю. Бій під Конотопом [1659 р.] // ВШ. - 1958. - №2. - С.173-184.
- ⁵⁶ Його ж. Бій під Ловом (31 липня 1649 р.) // ВШ. - 1955. - № 10. - С.56-70.
- ⁵⁷ Його ж. Думки з приводу Мазепинського ювілею // ВШ. - 1959. - № 5. - С.485-494.
- ⁵⁸ Його ж. Кампанія 1660 року // ВШ. - 1958. - № 7. - С.741-748; № 8. - С.873-882.
- ⁵⁹ Його ж. Полтавська битва 1709 р. // ВШ. - 1957. - № 9. - С.1005-1018.
- ⁶⁰ Його ж. Похід Петра Сагайдачного на Москву // ВШ. - 1957. - № 1. - С.65-71; № 2. - С.169-174.
- ⁶¹ Його ж. Бій над Каялою (10-12 травня 1185 р.) // ВШ. - 1956. - № 2. - С.210-215; № 3. - С.319-322.
- ⁶² Його ж. Бій під княжим Галичем 1221 року // ВШ. - 1956. - № 6. - С.438 - 445.
- ⁶³ Його ж. Культурно-наукова пам'ятка Княжої України [рукопис XII ст. „Масть Зої” княжни Євпраксії-Зої] // ВШ. - 1960. - № 1. - С.104-106.
- ⁶⁴ Його ж. Повстання князя Михайла Глинського (1507-1508) // ВШ. - 1959. - № 10. - С.1099-1106; № 11. - С.1219-1226.
- ⁶⁵ Луців В. Гетьман І.Мазепа і його співпрацівники (Будівничі Мазепинської держави) // ВШ. - 1963. - № 4. - С.623-637.
- ⁶⁶ Його ж. Князь Дмитро Вишневецький-Байда (Творець і провідник Козацького Ордену - Запорозької Січі) // ВШ. - 1958. - №3. - С.277-284.
- ⁶⁷ Мацьків Т. Про одну деталь у битві під Полтавою // ВШ. - 1972. - № 1. - С.29-37.
- ⁶⁸ Килимник С. Від Конотопу - до Полтави // ВШ. - 1959. - № 7. - С.731-744; № 8. - С.853-864; 1960. - № 11. - С.1228-1238.
- ⁶⁹ Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // ВШ. - 1982. - № 12. - С.1474 - 1482; 1983. - № 1. - С.57-67.
- ⁷⁰ Кухар Р. Джерела до битви під Полтавою // ВШ. - 1960. - № 9. - С.999-1006.
- ⁷¹ Савчак В. Бендерська конституція (До 250-річчя її проголошення) // ВШ. - 1960. - № 4. - С.381-394.
- ⁷² Кущинський А. Родовід Орликів // ВШ. - 1966. - №1. - С.16-31.
- ⁷³ Токаржевський-Карашевич І., князь. До історії роду Орликів //ВШ. - 1952. - № 9. - С.27-33.

Про автора

ДОРОХІНА ТАМАРА ФЕДОРІВНА, пошукувач Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, викладач та заступник директора Чернігівського радіомеханічного технікуму